

ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Η κωδικοποίηση του Ιουστινιανού¹

Α'. Ο ιουστινιάνειος Κώδικας

Με την *constitutio Haec* που εκδόθηκε στις 13 Φεβρουαρίου 528 συστήθηκε μία δεκαμελής επιτροπή, από επτά ανώτατους κρατικούς λειτουργούς, έναν καθηγητή της Νομικής Σχολής της Κωνσταντινουπόλεως και δύο δικηγόρους διορισμένους στο ανώτατο δικαστήριο της πρωτεύουσας, με την εντολή να συντάξει μία συλλογή της αυτοκρατορικής νομοθεσίας. Τη βάση έπρεπε να αποτελέσουν οι τρεις κώδικες που είχαν προηγηθεί, Γρηγοριανός, Ερμογενειανός και Θεοδοσιανός², με την προσθήκη των αυτοκρατορικών νόμων που στο μεταξύ είχαν εκδοθεί. Σύμφωνα με τις ρητές οδηγίες της *constitutio Haec* (§ 2) όφειλε η επιτροπή να αφαιρέσει, στο μέτρο που αυτό δεν έβλαπτε την πληρότητα του κειμένου, από το προς επεξεργασία υλικό όλα τα περιττά μέρη (π.χ. τα προοίμια, επαναλήψεις κ.λπ.), να παραλείψει διατάξεις που είχαν περιπέσει σε αχρησία και να απαλείψει αντιφάσεις. Στη συνέχεια της διαδι-

1. Από την τεράστια – και συνεχώς αυξανόμενη – βιβλιογραφία για το δίκαιο στην εποχή του Ιουστινιανού βλ., εκτός από τα οικεία κεφάλαια των εγχειριδίων Ιστορίας δικαίου και Ρωμαϊκού δικαίου, και τις παρακάτω σχετικά πρόσφατες μελέτες με γενικές παρατηρήσεις: R. Bonini, *Introduzione allo studio dell'età giustiniana*. [Studi e materiali per gli insegnamenti storico-giuridici, 11.] Bologna ⁴1985, του ίδιου, *Ricerche di diritto giustiniano*, Milano ²1990, του ίδιου, *Studi sull'età giustiniana*, Rimini ²1990, του ίδιου, *Giustiniano nella storia: il mito e la critica nel Settecento illuminista*, Torino 1991 και G.L.Falchi, *Sulla codificazione del diritto romano nel V e VI secolo*. [Pontificium Institutum utriusque iuris. Studia e Documenta, 8.] Roma 1989.

2. Επισημαίνεται ότι ο Ιουστινιανός, από άποψη νομοθετικής πολιτικής, επιδίωξε άλλους σκοπούς με τον Κώδικά του από εκείνους που κάλυψε με τον δικό του ο Θεοδόσιος Β'. Βλ. D.Simon, *Gesetzgebung als Weltordnung und Rechtsordnung. Die Auffassungen der byzantinischen Kaiser von Justinian I. bis zu Leon VI. vom Zweck der Gesetze*, EKEIEΔ 31 (1995) 23-50.

κασίας έπρεπε να κατατάξει το υλικό κατά θέματα, αλλά κατά την ενοποίηση των διατάξεων να μη μεταβάλλει τη χρονολογική τους σειρά. Όλες αυτές οι οδηγίες βέβαια θυμίζουν πολύ τις αρχές που υπαγορεύθηκαν κατά τη σύνταξη του Θεοδοσιανού Κώδικα, όπως ήδη τις προάλλες ακούσαμε (βλ. C.Th. 1.1.6). Ιδιαίτερα τονίστηκε ότι νόμοι ειδικοί, απευθυνόμενοι σε πρόσωπα ή ομάδες προσώπων θα περιβληθούν με γενική ισχύ.

Η επιτροπή που εργάστηκε υπό την προεδρία του *quaestor sacri palatii* (του «κυαίστορα του ιερού παλατίου», όπως αποδόθηκε στα ελληνικά ο τίτλος, που αντιστοιχούσε περίπου σε σημερινό υπουργό Δικαιοσύνης) Τριβωνιανού³, ολοκλήρωσε το έργο της ύστερα από έναν περίπου χρόνο και στις 16 Απριλίου 529 τέθηκε ο Κώδικας σε ισχύ. Τον κύρωσε ο Ιουστινιανός με την *constitutio Summa rei publicae* (7.4.529), δίνοντάς του το όνομά του: *Codex Iustinianus*⁴. Στην § 1 δεν παραλείπει να τονίσει τα κίνητρα της πρωτοβουλίας του, όπου, βέβαια, ιδιαίτερα προβάλλεται η διάλυση της ομίχλης που κάλυπτε τα νομικά κείμενα και η οποία εμπόδιζε την ορθή απονομή της δικαιοσύνης (πρβλ. και τη Νεαρά 1 του Θεοδοσίου Β΄ της 15^{ης} Φεβρουαρίου 438). Στην ίδια παράγραφο επαναλαμβάνεται η μέθοδος, την οποία ακολούθησε η επιτροπή κατά τη σύνταξη και δόμηση του Κώδικα. Στη συνέχεια (§§ 3-4) καταργούνται όσες διατάξεις είχαν δημοσιευθεί προηγουμένως με εξαίρεση «πραγματικούς τύπους» (*pragmaticae sanctiones*) που παρείχαν προνόμια.

Μολονότι, σύμφωνα με τον παραπάνω νόμο, έπρεπε ο Κώδικας να ισχύσει *in aeternum*, η έκδοση μεγάλου αριθμού αυτοκρατορικών νόμων μετά το 529⁵, καθώς και άλλοι παράγοντες (π.χ. η δημοσίευση του Πανδέκτη) κατέστησαν επιτακτική την ανάγκη νέας έκδοσής του. Έτσι δόθηκε στις αρχές του 534 η εντολή νέας επεξεργασίας του. Δεν σώζεται το κείμενο κάποιας διάταξης αντίστοιχης προς την *const. Haec*, ούτε είναι γνωστό, αν εκδόθηκε. Η δεύτερη έκδοση, ο *Codex Iustinianus repetitae praelectionis*⁶, κυρώθηκε στις 16 Νοεμβρίου 534 με την *constitutio Cordi*, που όριζε έναρξη της ισχύος του νέου Κώδικα το τέλος του έτους. Από τον κυρωτικό νόμο (§ 2) προκύπτει, ότι η αναθεώρηση ανατέθηκε σε μία πενταμελή επιτροπή, με πρόεδρο τον Τριβωνιανό και μέλη τον Δωρόθεο,

3. Η βιβλιογραφία γύρω από το πρόσωπό του είναι μεγάλη. Κλασική πάντως παραμένει η μονογραφία του T. Honoré, *Tribonian*, London 1978.

4. Για τον Κώδικα αυτόν βλ. L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*, [Österr. Akademie der Wissenschaften, *Denkschriften der Gesamtakademie*, 2.] Wien 1953, σ. 569 επ.

5. Πρβλ. G.L. Falchi, *Studi sulle relazioni tra la legislazione di Giustiniano (528-533) e la codificazione di *leges e iura**, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 59 (1993) 1-172.

6. Βλ. Wenger, *ό.π.* σ. 638 επ.

καθηγητή στη Νομική Σχολή της Βηρυτού, και τρεις δικηγόρους της πρωτεύουσας, Μηνά, Κωνσταντίνο και Ιωάννη, που είχε τις ίδιες εξουσίες, όπως και η επιτροπή του 528 (§ 3). Παρά, πάντως, τη ρητή εντολή για περικοπές στο κείμενο των κωδικοποιούμενων διατάξεων, παρατηρούμε προνομιακή μεταχείριση των νόμων του ίδιου του Ιουστινιανού, οι οποίοι έχουν καταχωριστεί με λιγότερες περικοπές και συντομεύσεις από τα νομοθετήματα των προκατόχων του.

Όπως είναι ευνόητο, η θέση σε ισχύ του νέου Κώδικα έθεσε τέρμα στην ισχύ του παλαιού (§ 4), του οποίου το κείμενο, για τον λόγο αυτό, δεν έχει διασωθεί. Ευτυχώς, έχουν περισωθεί ορισμένες επικεφαλίδες από το 1^ο του βιβλίου (1.11-16) σε έναν πάπυρο, τον P. Oxy. XV 1814. Από το εύρημα αυτό συνάγεται ότι ο παλαιός Κώδικας (Codex vetus) παρουσίαζε σημαντικές διαφορές από τον δεύτερο, τόσο στην εν γένει διάρθρωση όσο και στη σύνθεση των επί μέρους τίτλων⁷.

Ο Κώδικας, που περιέλαβε νόμους των ετών 195-534, υποδιαιρέθηκε σε 12 βιβλία, το καθένα βιβλίο σε τίτλους και ο κάθε τίτλος σε διατάξεις (constitutiones). Έτσι η παραπομπή σε χωρίο του Κώδικα αποτελείται σήμερα⁸ συνήθως από τρεις αριθμούς (κάποτε και από τέσσερις, αν το κείμενο μακροσκελών διατάξεων, συχνά του Ιουστινιανού, έχει περαιτέρω υποδιαιρέσεις), των οποίων προηγείται το γράμμα C(odex) ή C(odex) I(ustinianus), για διάκριση από τον Θεοδοσιανό Κώδικα (C.Th.), π.χ. C. (ή C.I.) 4.30.14.6.

Στη διάρθρωση κατά τίτλους είχε ως πρότυπο η επιτροπή για μεν το δημόσιο δίκαιο τον Θεοδοσιανό Κώδικα, για δε το ιδιωτικό και το ποινικό τον Γρηγοριανό. Μέσα στους τίτλους η κατάταξη είναι, κατά την εντολή, χρονολογική⁹. Παρά τις αντίθετες ωστόσο οδηγίες, συναντάμε συ-

7. Περισσότερες λεπτομέρειες βλ. στον P.E. Pieler, *Byzantinische Rechtsliteratur*, στου H.Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τ. II. [Handbuch der Altertumswissenschaft, XII.5.2.] München 1978, σ. 412 επ. (= ελλ. μετάφραση των Ελ. Παπαγιάννη-Σπ. Τρωιάνου, τ. Γ' σ. 278), καθώς και στους συγγραφείς που εκεί παραπέμπονται. Ιδιαίτερα αναλυτικός είναι ο Wenger, ό.π. σ. 569-572. Πρβλ. και N. van der Wal – J.H.A. Lokin, *Historiae iuris graeco-romani delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985, σ. 31 επ. Βλ. επίσης στον Pieler, ό.π. σ. 412 σημ. 83 παραπομπές στις διστάμενες απόψεις, ως προς το αν προσφέρονται τα σχόλια των ερμηνευτών του 6^{ου} αιώνα στον Κώδικα για την εξαγωγή συμπερασμάτων σε σχέση με το κείμενο του παλαιού Κώδικα.

8. Ο παλαιός τρόπος παραπομπής (για όλα τα μέρη της κωδικοποίησης), κατά τον οποίο προηγείτο ο αριθμός της διάταξης και ακολουθούσαν οι αριθμοί βιβλίου και τίτλου, έχει προ πολλού εγκαταλειφθεί.

9. Λόγω της εντολής να γίνεται κατάτμηση του κειμένου διατάξεων που αφορούσαν περισσότερα από ένα θέματα και ένταξη των επί μέρους τμημάτων του αρχικού κειμένου στην θεματικώς οικεία θέση, ενδεχομένως και ενσωμάτωση μέσα σε άλλη

χνά επαναλήψεις των ίδιων constitutiones σε διάφορους τίτλους, προφανώς για να δοθεί μεγαλύτερη αυτοτέλεια στην αντιμετώπιση ορισμένων θεμάτων, όταν το αντικείμενο της ρύθμισης μπορούσε να υπαχθεί σε περισσότερες θεματικές υποδιαιρέσεις. Τέτοιες «δίδυμες» καταχωρίσεις απαντούν συνήθως στο πεδίο του εκκλησιαστικού δικαίου – ίσως για τη διευκόλυνση εφαρμοστών που ανήκαν σε διαφορετικές έννομες τάξεις.

Με την επιφύλαξη κάποιων παραλείψεων ή/και αβλεψιών¹⁰, που μάλλον οφείλονταν σε χρονική πίεση, επιτρέπει το κείμενο του Κώδικα, ιδίως οι διατάξεις του Ιουστινιανού, τη συναγωγή σημαντικών συμπερασμάτων για το κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο¹¹.

Ο Κώδικας είναι γραμμένος στη λατινική γλώσσα. Μόνον ένας μικρός αριθμός διατάξεων, οι περισσότερες¹² από τις οποίες εκδόθηκαν επί Ιουστινιανού, είναι στα ελληνικά. Στις Νομικές Σχολές διδασκόταν ο Κώδικας στο πέμπτο, το τελευταίο έτος σπουδών. Αυτό προέβλεπε η Constitutio Omnium, με την οποία ρυθμίστηκαν οι νομικές σπουδές. Εκδόθηκε στις 16 Δεκεμβρίου 533 (την ίδια ημέρα με την κύρωση του Πανδέκτη), απευθύνθηκε στους καθηγητές Θεόφιλο, Δωρόθεο, Θεόδωρο, Ισίδωρο, Ανατόλιο, Θαλελαίο, Κρατίνο και Σαλαμίνιο, και όριζε ότι η διδασκαλία έπρεπε να έχει ως αποκλειστικό αντικείμενο τα τρία μέρη της κωδικοποίησης¹³.

Ο Κώδικας δεν έχει διασωθεί ακέραιος σε κανένα χειρόγραφο. Ο Codex Veronensis 62, αντιγραμμένος τον 8^ο/9^ο αιώνα, περιέχει μόνο τα βιβλία 4-8 και 11-12. Η κάλυψη των κενών (restitutio) στην κριτική έκδοση του κειμένου¹⁴ έγινε με τη βοήθεια άλλων πηγών.

διάταξη, δεν είναι σπάνιο φαινόμενο, μία ή περισσότερες από τις περιεχόμενες σε μία διάταξη ρυθμίσεις να μην προέρχονται από τον αυτοκράτορα που, κατά το κείμενο του Κώδικα, εξέδωσε τη διάταξη, αλλά από κάποιον προκάτοχό του. Η επισήμανση αυτών των περιπτώσεων είναι δυνατή μόνο με παραβολή θεματικώς συναφών κειμένων με τη βοήθεια του Θεοδοσιανού Κώδικά ή και άλλων εκδόσεων.

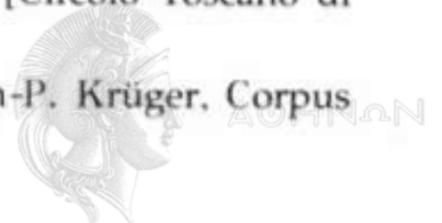
10. Πρβλ. Wenger, ό.π. σ. 647 και σημ. 114 επ.

11. Βλ. K.-H. Schindler, Justinians Haltung zur Klassik. Versuch einer Darstellung an Hand seiner Kontroversen entscheidenden Konstitutionen. [Forschungen zum römischen Recht, 23.] Köln-Graz 1966, σ. 143-197 και 220-317, καθώς και H. Ankum, Justinien C. 6.2.22.pr.-3a de 530 après J.-C., et la légitimation active de l'actio furti en cas de vol d'une chose prêtée dans le droit romain classique, Revue intern. des droits de l'Antiquité 47 (2000, κυκλ.2002) 463-479.

12. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνου, Η ελληνική νομική γλώσσα. Γένεση και μορφολογική εξέλιξη της νομικής ορολογίας στη ρωμαϊκή Ανατολή, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σ. 10 επ.

13. Πρβλ. H.J. Scheltema, L'enseignement de droit des antécédents. [Byzantina Neerlandica, ser. B: Studia, fasc. I.] Leiden, σ. 8, καθώς και G.G. Archi, Giustiniano e l'insegnamento del diritto, L'imperatore Giustiniano. Storia e mito. [Circolo Toscano di diritto romano e storia del diritto, 5.] (Milano 1978) 97-131.

14. Βλ. την έκδοση του P. Krüger, στον τ. II των Th. Mommsen-P. Krüger, Corpus

Β. Ο Πανδέκτης

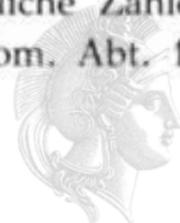
Η πρόθεση της σύνταξης μίας συλλογής με συγκεντρωμένα αποσπάσματα από τα έργα των παλαιών νομικών γνωστοποιήθηκε επίσημα στα μέσα Δεκεμβρίου 530 με την *constitutio Deo auctore*, όπου ο αυτοκράτορας επαίρεται (§ 2) ότι κανείς μέχρι τότε δεν αποτόλμησε να το πραγματοποιήσει, ούτε καν να το ελπίζει – υπαινισσόμενος ίσως την αποτυχημένη προσπάθεια του Θεοδοσίου Β' το 435. Η χρονολόγηση του παραπάνω νόμου παρέχει αφορμή για τη διατύπωση ορισμένων υποθέσεων ως προς τη δομή του. Συγκεκριμένα υποστηρίχθηκε για πρώτη φορά πριν από μερικά χρόνια, ότι το 530 συντάχθηκαν μόνον οι εισαγωγικές §§ 1-2 και οι §§ 4-6, ενώ οι §§ 3 και 7-14 προστέθηκαν αργότερα, το 533 ή το 534, συγχρόνως με την επεξεργασία της δεύτερης εκδόσεως του Κώδικα, κατά το πρότυπο της *constitutio Tanta / Δέδωκεν*¹⁵.

Τη βάση για το μεγάλο εγχείρημα αποτέλεσε ένα σχέδιο που λίγο πρωτότερα είχε καταστρωθεί. Η συντακτική επιτροπή αποτελείτο από τέσσερις αντικήσορες, δύο από κάθε Νομική Σχολή (Θεόφιλο και Κρατίνο της Κωνσταντινουπόλεως, Δωρόθεο και Ανατόλιο της Βηρυτού), και ένδεκα δικηγόρους των δικαστηρίων της πρωτεύουσας υπό την προεδρία του Τριβωνιανού. Για τη σύνθεση της επιτροπής και για τις αρμοδιότητές της πολλές πληροφορίες περιέχει η παραπάνω *constitutio*. Ο αυτοκράτορας κάλεσε την επιτροπή στα ανάκτορα, περιέγραψε τους νομικούς, των οποίων τα έργα θα αποτελούσαν τη βάση της συλλογής, και όρισε ότι το τελικό αποτέλεσμα, με την ονομασία *Digesta* ή *Pandectae*, έπρεπε να υποδιαιρεθεί σε 50 βιβλία¹⁶ και διαρθρωθεί κατά το πρότυπο του Κώδικα που είχε προηγηθεί και του *edictum perpetuum*. Υπέδειξε στα μέλη της επιτροπής, να μην κάνουν διακρίσεις μεταξύ των νομικών

Iuris Civilis, Berlin 1877. Η έκδοση αυτή έχει ανατυπωθεί πολλές φορές, τελευταία: Hildesheim 1997. Σημαντικό βοήθημα για τη χρήση του Κώδικα είναι ένα αλφαβητικό ευρετήριο όλων των λέξεων του κειμένου, τόσο του λατινικού όσο και του ελληνικού, από τον R. Mayr, *Vocabularium Codicis Iustiniani*, τ. I-II, (ο τ. II με το ελληνικό ευρετήριο καταρτίστηκε από τον M. San Nicolò), Prag 1923-1925 (Hildesheim 1965). Στα ελληνικά έχει μεταφραστεί ο Κώδικας από τον Π. Τσιτσεκλή, τ. Α'- Β', Αθήνα 1911-1912.

15. Βλ. A.M. Giomaro, *Ipotesi sulla datazione della "Deo auctore"*, *Studi Urbinati di scienze giuridiche, politiche e economiche*, 51-53 (N.S. 35-37) (1982-1985) 183-244.

16. Ως προς τον συνολικό αριθμό των βιβλίων και την εσωτερική διάρθρωση διατυπώθηκε η υπόθεση, ότι υποκρύπτουν αριθμητικούς συμβολισμούς με βάση μυστικιστικές αντιλήψεις διαφόρων προελεύσεων. Βλ. σχετικά R. Knütel, *Christliche Zahlensymbolik im Digestenplan*, *Zeitschr. d. Sav.-Stiftung f. Rechtsgeschichte, Rom. Abt.* 113 (1996) 422-430.

και να μην παρασυρθούν από τον αριθμό των υποστηρικτών μίας γνώμης για να προδικάσουν την ορθότητά της, τους παρέσχε δε εξουσία να επεμβαίνουν στο κείμενο, απομακρύνοντας τα περιττά του μέρη (π.χ. επαναλήψεις) ή βελτιώνοντας και συμπληρώνοντάς το, ώστε να μην υπάρχουν «αντινομίες», ούτε και αντιθέσεις προς το κείμενο του Κώδικα. Απέκλεισε, τέλος, την επανάληψη κανόνων δικαίου που είχαν περιπέσει σε αχρησία και όρισε προκαταβολικώς τον τρόπο χρήσης του υπό κάρταρτιση έργου, ώστε να μην αναβιώσουν φαινόμενα του παρελθόντος, αβεβαιότητας δηλαδή ως προς το ισχύον δίκαιο.

Παρά τις λεπτομέρειες αυτές, καθώς και εκείνες που περιέλαβε η κυρωτική του έργου δίγλωσση *constitutio Tanta/Δέδωκεν* (16.12.533)¹⁷, δεν παρέχουν ωστόσο οι δύο *constitutiones* καμία ουσιαστική βοήθεια για την ανάπλαση της διαδικασίας που ακολούθησε η επιτροπή κατά τη σύνταξη του έργου, το οποίο – παρά τον όγκο του – ολοκληρώθηκε μέσα σε τρία μόνο χρόνια. Στη θεωρία επικρατεί ακόμη η άποψη που διατυπώθηκε τον 19^ο αιώνα από τον Γερμανό ρωμαϊστή F. Bluhme¹⁸, σύμφωνα με την οποία το υλικό διαιρέθηκε σε τρία μέρη (*Massen*) που κατανεμήθηκαν σε ισάριθμες υποεπιτροπές. Το πρώτο περιλάμβανε το *ius civile* (*Masse* του Sabinus), το δεύτερο το *ius honorarium* (*Masse* του edictum) και το τρίτο τη φιλολογία των *quaestiones* και των *responsa* (*Masse* του Παπινιανού). Σε μεταγενέστερο στάδιο προστέθηκε και ένα τέταρτο μέρος, η λεγόμενη *appendix*. Στη συνέχεια τα μεμονωμένα αποσπάσματα που προέκυψαν από την εργασία των υποεπιτροπών συντέθηκαν σε θεματικές ενότητες.

Από τα αρχειακά ευρήματα δεν πιθανολογείται η ύπαρξη «Προπανδέκτη», αλλά κι αν προηγήθηκε πρόδρομη μορφή του έργου, η ολοκλήρωση των εργασιών δικαιολογεί την κατοπινή εξαφάνισή του. Δεν λείπουν πά-

17. Βλ. για την *constitutio* αυτή και για τη σχέση ανάμεσα στις δύο γλωσσικές διατυπώσεις T. Wallinga, *Tanta/Δέδωκεν. Two Introductory Constitutions to Justinian's Digest*, Groningen 1989.

18. F. Bluhme, *Die Ordnung der Fragmente in den Pandectentiteln*, *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft* 4 (1820) 257 επ. (ανατύπ. *Labeo* 6 [1960] 50-96, 235-277, 368-404). Πρβλ. D. Mantovani, *Digesto e masse bluhmiane*, [Univ. degli Studi di Milano. Facoltà di Giurisprudenza. Pubbl. dell'Istituto di diritto romano, 21.] Milano 1987 και του ίδιου, *Le masse bluhmiane sono tre*, *Seminarios complutenses de derecho romano IV* (Madrid 1993) 87-119, όπου διακρίνει τη λεγόμενη *appendix* από τα άλλα τρία μέρη και, επί των απόψεων του τελευταίου, D. Osler, *Following Bluhme: a Note on Dario Mantovani, «Digesto e Masse bluhmiane»*, *Iura* 39 (1988[1991])137-158. Το θέμα όμως απασχολεί συνεχώς την έρευνα: W. Kaiser, *Digestenentstehung und Digestenüberlieferung. Zu neueren Forschungen über die Bluhm'schen Massen und der Neuausgabe des Codex Florentinus*, *Zeitschr. d. Sav.-Stiftung f. Rechtsgeschichte, Rom. Abt.* 108 (1991) 330-350.

ντως οι υποστηρικτές και της αντίθετης απόψεως με το επιχείρημα, ότι ήταν ανθρωπίνως αδύνατη η περάτωση του εγχειρήματος μέσα στον χρόνο που συντελέσθηκε, αν ληφθεί υπόψη ο όγκος του υλικού. Πιστεύεται περαιτέρω ότι τον «Προπανδέκτη» αυτόν αποτέλεσαν οι εργασίες της επιτροπής του Θεοδοσιανού Κώδικα, ο οποίος, κατά την αρχική σύλληψη του 429, επρόκειτο να περιλάβει και το *ius*. Το σχέδιο εγκαταλείφθηκε οριστικά, όπως είδαμε, το 435. Αλλά μέχρι τότε η επιτροπή δεν είχε μείνει ασφαλώς αργή, το δε έργο της, διατηρημένο οπωσδήποτε από την αυτοκρατορική γραμματεία, τέθηκε στη διάθεση της επιτροπής του 530¹⁹.

Ανεξάρτητα ωστόσο από τη βασιμότητα των παραπάνω υποθέσεων, θα ήταν δυνατό να θεωρηθούν ως προπαρασκευαστική εργασία οι λεγόμενες «*Quinquaginta (L = 50) decisiones*». Πρόκειται για μία συλλογή που δεν σώθηκε αυτούσια (οι επί μέρους διατάξεις εντοπίζονται στη 2^η έκδοση του Κώδικα) και περιέχει νόμους μεταγενέστερους της 1^{ης} Αυγούστου 530²⁰, πρέπει δε να καταρτίστηκε από το χρονικό αυτό σημείο μέχρι της 21^{ης} Νοεμβρίου 533, ημερομηνίας κύρωσης των Εισηγήσεων που αποτελεί *terminus ante quem* των *L decisiones*. Με τις 50 αυτές «αποφάσεις», που ίσως απηχούσαν προτάσεις της συντακτικής επιτροπής του Πανδέκτη, σκοπήθηκε η άρση αντιφάσεων στα έργα των παλαιών νομικών²¹. Παραπλήσιο περιεχόμενο, αλλά περισσότερο θεωρητικό έχει μία δεύτερη συλλογή διατάξεων (των οποίων η δημοσίευση άρχισε από 20.2.531), οι «*Constitutiones ad commodum propositi operis pertinentes*»²².

Κατά τα λοιπά, ως προς τα κριτήρια της ταξινόμησης που εφάρμοσε η συντακτική επιτροπή μόνον υποθέσεις μπορεί να διατυπωθούν. Βέβαιο

19. Πρβλ. A. Cenderelli, *Digesto e Predigesti. Riflessioni e ipotesi de ricerca*. [Univ. di Modena. Pubbl. della Facoltà di Giurisprudenza. Istituto Giuridico, N.S. 4.] Milano 1983 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία) και του ίδιου, *In tema di predigesto*, *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano* 96-97 (III S., 35/36) (1993/94) 533-541.

20. Αναφέρεται στη βιβλιογραφία (B. Rotondi, *Scritti giuridici*, τ. I, 1922, σ. 231 επ.), ότι περιέχει νόμους που εκδόθηκαν στο διάστημα 1^{ης} Αυγούστου – 17^{ης} Νοεμβρίου 530. Βλ. Schindler, *ό.π.* σ. 63 επ. και Pieler, *ό.π.* σ. 407. Φαίνεται όμως ότι δεν περιορίζονται τα κείμενα της συλλογής στο διάστημα αυτό.

21. Βλ. τη βιβλιογραφία που παραθέτουν οι Wenger, *ό.π.* σ. 572 επ. και Schindler, *ό.π.* και πρόσθεσε τις νεότερες εργασίες των G.L. Falchi, *Osservazioni sulle "L Decisiones" di Giustiniano*, *Studi in onore di A. Biscardi*, τ. V (Milano 1984) 121-150, H.J. Scheltema, *Subsecivum VIII: Les Quinquaginta Decisiones*, *Subseciva Groningana* 1 (1984) 1-9, J.H.A. Lokin, *The Novels of Leo and the Decisions of Justinian*, *Analecta Atheniensia ad ius byzantinum spectantia*, I. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte. Athener Reihe, 10.] (Αθήνα-Κομοτηνή 1997) 131-140 και, τελευταία, C. Russo Ruggeri, *Studi sulle Quinquaginta Decisiones*, Milano 1999.

22. Πρβλ. Schindler, *ό.π.* σ. 64 επ.

είναι πάντως, ότι η κατανομή της ύλης δεν υπήρξε τυχαία και συμπτωματική, αλλά αποτέλεσμα της τήρησης ορισμένων αρχών.

Ο Πανδέκτης αποτελείται από 50 βιβλία που υποδιαιρούνται περαιτέρω σε τίτλους (με εξαίρεση τα βιβλία 30, 31 και 32) και αυτοί σε αποσπάσματα («δίγεστα», κατά το λεξιλόγιο των Βυζαντινών νομικών). Η περαιτέρω διάκριση σε προοίμιο και παραγράφους είναι προϊόν της επεξεργασίας του κειμένου κατά τον Μεσαίωνα. Η συνέπεια είναι ότι σήμερα η παραπομπή σε χωρίο του Πανδέκτη αποτελείται, κατά κανόνα, από τέσσερις αριθμούς, των οποίων προηγείται το γράμμα D(igesta), π.χ. D. 47.2.62.5.

Σε κάθε απόσπασμα προτάσσεται το όνομα του συγγραφέα (σύμφωνα με ρητή επιταγή προς τη συντακτική επιτροπή, για να μην περιπέσουν σε λήθη «οι έμπροσθεν νομοθέται»), η ονομασία του έργου, από το οποίο έχει ληφθεί το σχετικό απόσπασμα, και η ακριβής παραπομπή σ' αυτό (π.χ. Gaius libro quinto ad edictum provinciale, δηλ. από το 5^ο βιβλίο του έργου του Γαΐου ad edictum provinciale)²³.

Όπως φαίνεται, ανέτρεξε η συντακτική επιτροπή σε τεράστιο αριθμό έργων της κλασικής περιόδου. Από τις επιγραφές των αποσπασμάτων προκύπτει, ότι υποβλήθηκαν σε επεξεργασία τα έργα 39 συνολικά συγγραφέων (περίπου 100 π.Χ. - 250 μ.Χ.), από τους οποίους 34 ή 35 ανήκαν στην κλασική περίοδο, τρεις στην προκλασική και δύο ή ένας στη μετακλασική²⁴. Δεν περιορίστηκαν σε όσους είχαν το *ius respondendi*, αλλά επεκτάθηκαν σε όσους περιλάμβανε ο «αναφορικός νόμος». Στην §1 της *constitutio Tanta* /Δέδωκεν αναφέρεται, ότι οι συντάκτες διεξήλθαν 2000 βιβλία από τρία εκατομμύρια στίχους. Αν αυτό δεν αποτελεί υπερβολή – γιατί από τις επιγραφές πάλι προκύπτει ότι ο αριθμός των έργων που αποδελτιώθηκαν είναι αρκετά μικρότερος (1625 ή, κατ' άλλη μέτρηση, 1528) – θα συνυπολογίζονται και όσα έργα διάβασε η επιτροπή, χωρίς να τα λάβει υπόψη. Παρά τον μεγάλο όγκο του υλικού και την ποικιλία του ως προς την προέλευσή του, το μεγαλύτερο μέρος του Πανδέκτη, περίπου κατά τα δύο τρίτα, καλύπτεται από τα έργα του Παύλου και του Ουλπιανού²⁵.

23. Οι αναφορές των έργων είναι μάλλον γενικές. Κάποτε «ξεφεύγουν» και μερικές περισσότερο λεπτομερείς, ίσως λόγω της σπουδής για την ολοκλήρωση του έργου.

24. Βλ. E. Pólay, Aurelius Arcadius Charisius der nachklassische Jurist der Digesten und die Hermogenian-Frage, Bull. dell' Istituto di diritto romano 89 (1986) 185-230, που θεωρεί τον Ερμογενειανό ως ύστερο κλασικό και, επομένως, ως μοναδικό μετακλασικό τον Χαρίσιο.

25. Αυτό προκύπτει από τους πίνακες στις τελευταίες σελίδες της εν χρήσει εκδόσεως. Πρβλ. και van der Wal – Lokin, ό.π. σ. 33.

Ένα σημαντικό μέρος (§§ 2-8) του κυρωτικού νόμου, της *constitutio Tanta* /Δέδωκεν, είναι αφιερωμένο στη συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου του Πανδέκτη, κατανεμημένου σε επτά μεγάλες ενότητες (*partes*). Στη συνέχεια επαναλαμβάνονται ορισμένες αρχές που τηρήθηκαν κατά την κατάρτιση του έργου, προαναγγέλλεται η δημοσίευση των Εισηγήσεων (βλ. πιο κάτω), των οποίων είχε ήδη αρχίσει η σύνταξη (§ 11), και εξαιρείται η δυνατότητα απόκτησης έναντι μικρού τιμήματος – αντίθετα προς το παρελθόν – του συνόλου της νομοθεσίας (§ 12), τονίζεται δε ότι η κάλυψη των κενών, που ενδεχομένως θα διαπιστωθούν είναι έργο του νομοθέτη (§ 18). Τα επί μέρους αποσπάσματα του Πανδέκτη, μετά την κύρωσή τους με αυτοκρατορική απόφαση, έχουν όλα ίση ισχύ (§§ 20-20a).

Στη συντακτική επιτροπή είχε δοθεί η εξουσία να παρεμβαίνει στο κείμενο των κωδικοποιούμενων διατάξεων, να εισάγει δηλαδή «παρεμβλήματα», κατά τη νεότερη ορολογία. Λόγω ακριβώς του σκοπού, στον οποίο απέβλεπαν αυτές οι παρεμβάσεις, απαγορεύτηκε αυστηρώς με την § 19 του κυρωτικού νόμου η χρήση των αυθεντικών έργων – εδώ νοείται και το αρχικό κείμενο των αυτοκρατορικών νόμων – και η παραβολή τους προς το κείμενο της κωδικοποίησης:

«Ταῦτα τοίνυν ἅπαντες (...) γινώσκοντες χάριν μὲν ὁμολογεῖτε θεῶ τῶ τοῖς ὑμετέροις χρόνοις ἀγαθὸν τοσοῦτον φυλάξαντι, χρῆσθε δὲ τοῖς ἡμετέροις νόμοις, τῶν τοῖς πάλαι βιβλίοις ἐνγεγραμμένων προσέχοντες οὐδενί, οὐδὲ ἀντεξετάζοντες αὐτὰ πρὸς τὰ νῦν κείμενα, διὰ τὸ κἄν εἰ δοκοίη τινά πως ἀλλήλοις μὴ συμφθέγγεσθαι, ἀλλ' οὖν τὸ μὲν πρότερον ἡμῖν ὡς ἀλυσιτελὲς ἀπαρέσαι, τὸ νῦν δὲ τοῦτο δόξαι κρατεῖν. Καὶ γὰρ ἀπαγορεύομεν ἐκεῖνοις τὸ λοιπὸν χρῆσθαι, ταῦτα δὲ δὴ καὶ μόνον πολιτεύεσθαι τε καὶ κρατεῖν συγχωροῦμέν τε καὶ θεσπίζομεν (...)».

Στη συνέχεια ορίστηκε, ότι όποιος τολμήσει να εμφανίσει σε δικαστήριο ως διάδικος ή να κάνει χρήση ως δικαστής των παλαιών διατάξεων, θα διώκεται με βάση τους νόμους περί πλαστογραφίας. Πολύ ορθώς, βέβαια, παρατηρείται²⁶ στο σημείο αυτό, ότι η αποτελεσματικότητα μίας τέτοιας απειλής εξαρτάται από την πρακτική δυνατότητα της εποχής εκείνης, να προωθηθούν τα κείμενα της κωδικοποίησης προς τους διασκορπισμένους σε όλη τη ρωμαϊκή επικράτεια εφαρμοστές του δικαίου, δικαστές και διοικητικούς υπαλλήλους. Είναι πολύ αμφίβολο, παρ'όλες

26. P.E. Pieler, Die justinianische Kodifikation in der juristischen Praxis des 6. Jahrhunderts, *Legislazione, cultura giuridica, prassi dell'impero d'Oriente in età giustiniana*. [Collana del Dipartimento di Scienze giuridiche e della Facoltà di Giurisprudenza dell'Univ. di Modena e Regio Emilia, N.S. 52.] έκδ. S. Puliatti-A. Sanguinetti (Milano 2000) 211-227 (215 επ.).

τις συνεχώς επαναλαμβανόμενες εντολές στην ακροτελεύτια διάταξη κάθε κυρωτικού νόμου προς τον αποδέκτη του, να φροντίσει να καταστήσει γνωστό το περιεχόμενο του νόμου προς πάσα κατεύθυνση, αν έφθασαν ποτέ τα κείμενα αυτά σε κάθε γωνιά της Ανατολής – μάλλον το αντίθετο είναι βέβαιο. Τις πρακτικές ανάγκες κάλυψαν πάντως οι «συνόψεις» και οι «επιτομές» των μεγάλων έργων.

Ακολούθως (§ 21), με μία διάταξη που προκάλεσε πολλή συζήτηση, απαγόρευσε, πάλι υπό την απειλή της ποινής κατά των πλαστογράφων, ο Ιουστινιανός – φαινομενικά τουλάχιστον – την ερμηνευτική επεξεργασία της κωδικοποίησης:

«Ἐκεῖνό γε μὴν εὐθύς τε τὴν νομοθεσίαν ἀθροισθῆναι ταύτην ἐνκελευόμενοι νῦν τε αὖθις αὐτὴν βεβαιοῦντες ἅπασιν ὁμοίως ἀπαγορευόμεν τὸ μηδένα θαρρήσαι μήτε τῶν νῦν ὄντων μήτε τῶν ὕστερον ἐσομένων τούτων δὴ τῶν νόμων ὑπομνήματα γράφειν, πλὴν εἰ μὴ βουλευθεῖεν εἰς μὲν τὴν Ἑλλήνων γλῶτταν αὐτὰ μεταβαλεῖν, μόνη δὲ τῇ κατὰ πόδα καλουμένη χρήσασθαι τῶν νόμων ἐρμηνεία, καὶ εἴ τι κατὰ τὴν τῶν ὀνομαζομένων παρατίτλων ὡς εἰκὸς προσγράψαι βουλευθεῖεν χρεῖαν· ἕτερον δὲ παντάπασιν μηδ' ὀτιοῦν περὶ αὐτὰ πράττειν μηδὲ αὖθις δοῦναι στάσεώς τε καὶ ἀμφισβητήσεως καὶ πλήθους τοῖς νόμοις ἀφορμὴν· (...) Ὡς ὁ γε θαρρῶν παρὰ ταύτην ἡμῶν τὴν νομοθεσίαν ὑπόμνημά τι καταθέσθαι κατὰ σχῆμα τῆς ἡμετέρας κελεύσεως ἀλλοιότερον, οὗτος ἴστω τοῖς τῆς παραποιήσεως ἐνεξόμενος νόμοις, τοῦ παρ' αὐτοῦ συντεθέντος ἀφαρπαζομένου καὶ πᾶσιν διαφθειρομένου τρόποις».

Ρητῶς επιφυλάχθηκε στην παραπάνω διάταξη η αυθεντική ερμηνεία της κωδικοποίησης στον αυτοκράτορα. Επίσης, για ευνόητους λόγους, απαγόρευσε περαιτέρω ο Ιουστινιανός τη χρησιμοποίηση κάθε μορφής βραχυγραφιών (π.χ. για την απόδοση των ονομάτων των συγγραφέων) και σημείων κατά την αντιγραφή των κειμένων, ώστε να μην προκύψουν αμφισβητήσεις ως προς το κείμενο (§ 22). Γίνεται ρητή μνεία στον νόμο, ότι έχουν επισημανθεί οι απαγορεύσεις αυτές και στις διατάξεις που απευθύνθηκαν προς τους καθηγητές των Νομικών Σχολών (constitutio Omnem προοίμ. και § 8· πρβλ. και *constitutio Deo auctore* § 13)²⁷.

Στην επιστημονική έρευνα σοβαρό πρόβλημα αποτέλεσε το κατά πόσο το κείμενό του αποδίδει ακριβῶς τις πηγές του, με άλλη διατύπωση, ποια υπήρξε η έκταση των «παρεμβλημάτων» (interpolationes)²⁸. Κατά

27. Επειδή ρητῶς αναγράφεται στο κείμενο του νόμου, ότι χρησιμοποιήθηκαν τόσο η λατινική όσο και η ελληνική γλώσσα στις διατάξεις τις απευθυνόμενες προς τους νομοδιδασκάλους, διερωτάται κανείς, αν οι δύο αυτοί νόμοι υπήρξαν και αυτοί δίγλωσσοι (και έχει απωλεσθεί το ελληνικό κείμενο).

28. Για το θέμα αυτό που πάνω από έναν αιώνα απασχολεί τους ερευνητές βλ. M. Kaser, *Ein Jahrhundert Interpolationenforschung an den römischen Rechtsquellen*.²⁸

καιρούς υποστηρίχθηκαν ακραίες απόψεις, που συχνά με γλωσσικά ή γλωσσολογικά επιχειρήματα αμφισβητούσαν την αυθεντικότητα των περισσότερων αποσπασμάτων του Πανδέκτη. Σήμερα έχουν επικρατήσει μετριοπαθέστερες αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες το κείμενο δεν απομακρύνθηκε κατά βάση από τις ιδέες των κλασικών νομικών, με πολλές συντομεύσεις στη διατύπωση των αρχικών κειμένων, αλλά και επεμβάσεις με σκοπό την άρση αντιφάσεων, τη σαφήνεια κ.λπ.²⁹.

Ως προς την απαγόρευση του σχολιασμού, είχε παλαιότερα επικρατήσει στη θεωρία η άποψη, ότι ο Ιουστινιανός θέλησε να αποκλείσει οποιαδήποτε ερμηνευτική επεξεργασία της κωδικοποίησης, εκτός από την κατά λέξη μετάφραση των λατινικών κειμένων στα ελληνικά, τη λεγόμενη «κατά πόδα», και την αναγραφή «παρατίτλων», δηλαδή παράλληλων χωρίων (με επιτομή του περιεχομένου τους) από άλλους «τίτλους» του ίδιου ή άλλου μέρους της κωδικοποίησης. Η απαγόρευση ωστόσο υπό αυτή την έννοια προκαλούσε εύλογη απορία, την οποία ενίσχυε ο μεγάλος αριθμός των ερμηνευτικών κειμένων που έχουν περιωθει, ένδειξη – αν όχι απόδειξη – για το ότι η απαγορευτική διάταξη δεν τηρήθηκε. Στο πρόβλημα αυτό έδωσε πριν από ένα τέταρτο αιώνας ικανοποιητική λύση μία μεγάλη μορφή της ιστορίας του βυζαντινού δικαίου, ο H.J. Scheltema. Με τη διάταξη αυτή, κατά την άποψή του, επιδίωξε ο αυτοκράτορας να αποκλείσει την προσθήκη ερμηνευτικών παρατηρήσεων μέσα στο αυτούσιο κείμενο της κωδικοποίησης, στο «ρητόν» δηλαδή, ώστε να μην ανακύψουν στο μέλλον αμφισβητήσεις ως προς την αυθεντική μορφή του. Ερμηνευτικά υπομνήματα, σημειώσεις και άλλα σχετικά βοηθήματα έξω από το «ρητόν» δεν απαγορεύονταν³⁰.

Anzeiger phil.-hist. Kl. Österr. Akademie der Wissenschaften 116 (1979) 83-113 (με τη μέχρι τότε βιβλιογραφία). Τις καθοριστικές για τη διαμόρφωση του έργου πρωτοβουλίες του Τριβωνιανού σε σχέση με τα παρεμβλήματα στον Πανδέκτη προέβαλε ο T. Honoré, *The Authorship of Interpolations in the Digest: A Study of "licet... attamen"*, *Studies in Roman Law in Memory of A. Arthur Schiller*, [Columbia Studies in the Classical Tradition, 13.] (Leiden 1986) 97-117. Πρβλ. και J.H.A. Lokin, *The End of an Epoch. Epilegomena to a Century of Interpolation Criticism*, *Collatio iuris romani. Etudes dédiées à H. Ankum* (Amsterdam 1995) 261-273, καθώς και O. Behrends, *La nuova traduzione tedesca dei "Digesta" e la critica interpolazionistica*, *Index 25* (1997) 13-69.

29. Λεπτομέρειες για τη σύνταξη του Πανδέκτη βλ. στον Wenger, *ό.π.* σ. 576-600. Βλ. και τις απόψεις του D.J. Osler, *The Compilation of Justinian's Digest*, *Zeitschr. der Sav.-Stiftung für Rechtsgesch., Rom.Abt.* 102 (1985) 129-184, που αντικρούει ορισμένες θέσεις του Honoré, *ό.π.* Επίσης Kaiser, *Digestenentstehung κ.λπ.* (*ό.π.* σημ. 18), D. Pugsley, *Justinian's Digest and the Compilers*, Exeter 1995 και του ίδιου, *On compiling Justinian's digest (6): twin texts and working methods*, *Orbis Iuris Romani. Journal of Ancient Law Studies* 3 (1997) 40-56.

30. H.J. Scheltema, *Das Kommentarverbot Justinians*, *Tijdschrift voor Rechtsgeschie-*

Ο Πανδέκτης διασώθηκε σε ένα άριστο χειρόγραφο, την περίφημη (Littera) Florentina ή Codex Florentinus, που αποτελείται από 900 περίπου φύλλα (σε δύο τόμους) διαστάσεων 366x320 mm. γραμμένα σε δύο στήλες³¹. Προ μερικών ετών είχε υποστηριχθεί, ότι το χειρόγραφο αυτό αντιγράφηκε, με βάση την (υποτιθέμενη· βλ. πιο κάτω) διδακτική διαίρεση του κειμένου σε επτά μέρη (partes), από 12 αντιγραφείς στην Κωνσταντινούπολη και ίσως πρόκειται για το αντίγραφο που προοριζόταν για την εκεί Νομική Σχολή³². Η νεότερη έρευνα προχώρησε περισσότερο, διαπιστώνοντας 14 αντιγραφείς και 8 διορθωτές. Η άποψη σχετικά με την κατανομή στους αντιγραφείς με βάση τη διαίρεση του κειμένου σε partes θεωρείται υπερβολική, επειδή προβάλλεται ότι στην Ανατολή επικρατούσε ούτως ή άλλως η συνήθεια, να μη διακόπτονται με αλλαγή του αντιγραφέα κείμενα συναφή κατά το περιεχόμενό τους. Ως προς το κατά πόσο το χειρόγραφο προοριζόταν για τη διδασκαλία, εκφράζονται πολλές επιφυλάξεις³³.

Ως τόπος προέλευσης του χειρογράφου συγκεντρώνει η Κωνσταντινούπολη τις περισσότερες πιθανότητες με βάση τις εξής σκέψεις. Πρόκειται για κώδικα εξαιρετικά πολυτελούς κατασκευής, όπως μαρτυρεί η ποιότητα των υλικών γραφής και το επίπεδο του προσωπικού που χρησιμοποιήθηκαν. Η αντιγραφή συντελέστηκε σε ελληνικό αντιγραφικό εργαστήριο, όπου υπήρχαν διαθέσιμα για τις διορθώσεις και άλλα αντίγραφα του κειμένου. Όλα αυτά δείχνουν ότι είναι αδιανόητο να δεχθεί κανείς ως τόπο αντιγραφής μία επαρχιακή πόλη και μάλιστα στη Δύση (Νότια Ιταλία, σύμφωνα με κάποιες υποθέσεις). Μολονότι ο κώδικας δεν είναι χρονολογημένος, διάφορα ευρήματα τοποθετούν τη γένεσή του πολύ κοντά στη διαδικασία της σύνταξης του Πανδέκτη³⁴.

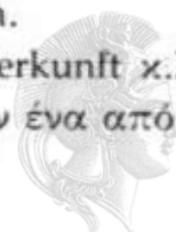
denis 45 (1977) 307-331. Στην παλαιότερη βιβλιογραφία παραπέμπει ο P.J. Zepos, Die byzantinische Jurisprudenz zwischen Justinian und den Basiliken, Berichte zum XI. Intern. Byzantinistenkongress, München 1958, αριθμ. V, 1. Βλ. επίσης R. Kuypers, Justinians Verbot der Digestenkommentierung, (διδ. διατρ.), Bonn 1986. Προβλ. και van der Wal-Lokin, ό.π. σ. 36 επ.

31. Βλ. W. Kaiser, Zur Herkunft des Codex Florentinus, Sachsen im Spiegel des Rechts. Ius commune propriumque, έκδ. A. Schmidt-Recla, E. Schumann και Fr. Theisen (Köln κ.λπ. 2001) 39-57 (40 επ.). Όλη τη νεότερη βιβλιογραφία έχει συγκεντρώσει ο W. Kaiser στο άρθρο Digesten/Überlieferungsgeschichte, Der Neue Pauly τ. 13 (Stuttgart-Weimar 1999) στ. 845-852.

32. B.H. Stolte, The Partes of the Digest in the Codex Florentinus, Subseciva Groningana 1 (1984) 69-91.

33. Βλ. W. Kaiser, Schreiber und Korrektoren des Codex Florentinus, Zeitschr. der Sav.-Stiftung für Rechtsgesch., Rom. Abt. 118 (2001) 133-219 passim.

34. Βλ. Kaiser, Schreiber κ.λπ. σ. 218. Ο ίδιος (Kaiser, Zur Herkunft κ.λπ. σ. 57) δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να υπήρξε πρότυπο των αντιγραφών ένα από τα τελικά

Αν το χειρόγραφο αντιγράφηκε στην πρωτεύουσα, όπως είναι περισσότερο από πιθανό, παρέμεινε εκεί αρκετούς αιώνες (υποστηρίζεται ότι περί το 900 βρισκόταν ακόμη εκεί³⁵), στη συνέχεια δε κατά κάποιο (όχι πολύ γνωστό στις λεπτομέρειές του) τρόπο έφθασε στη Νότια Ιταλία³⁶. Το 1135 ή 1137 τα στρατεύματα της Πίζας κατά τη λεηλασία του Amalfi, όπου μαρτυρείται η παρουσία του κώδικα τον 12^ο αιώνα, τον άρπαξαν και τον μετέφεραν στην πόλη τους, από την οποία ονομάζεται και *Littera Pisana*. Τέλος, συνεχίζοντας να γίνεται πολεμικό λάφυρο, κατέληξε (ίσως το 1406 ή το 1409) στη Φλωρεντία, όπου φυλάσσεται στην *Biblioteca Medicea Laurenziana*.

Εκτός από τον φλωρεντινό κώδικα σώζονται και οι πολύ μεταγενέστεροι (από τον 11^ο-14^ο αιώνα) *codices Bononienses*, που περιέχουν το κείμενο του Πανδέκτη, με το οποίο εργάστηκαν οι *Glossatores* της Bologna. Οι κώδικες αυτοί, γνωστοί και ως *versio vulgata* (= δημώδης παραλλαγή), ελάχιστα λήφθηκαν υπόψη στην έκδοση που χρησιμοποιείται σήμερα³⁷.

Από πλευράς προγράμματος διδασκαλίας, προέβλεπε η *constitutio Omnium* (βλ. πιο πάνω) για τον Πανδέκτη τρία έτη σπουδών, το δεύτερο έως και το τέταρτο. Η θεωρία διέκρινε τα 50 βιβλία του σε «βιβλία πραττόμενα» και «βιβλία εξτραόρδινα», από τα οποία, σύμφωνα με τη

σχέδια των συντακτών. Παρ' όλα αυτά, με βάση μία σημείωση επάνω στον κώδικα, συμπεραίνει ο N.G. Wilson, *A Greek Palaeographer Looks at the Florentine Pandects*, *Subseciva Groningana* 5 (1992) 1-6, ότι ο χρόνος της αντιγραφής πρέπει να τοποθετηθεί μετά το 537.

35. Wilson, *ό.π.* σ. 5 και T. Wallinga, *The Continuing Story of the Date and Origin of the Codex Florentinus*, *Subseciva Groningana* 5 (1992) 7-19 (19). Ο W. Kaiser, *Zum Aufbewahrungsort des Codex Florentinus in Süditalien*, *Summe-Glosse-Kommentar*, [Osnabrücker Schriften zur Rechtsgeschichte, 2.1.], έκδ. Fr. Theisen και W.E. Voß (Osnabrück 2000) 95-124 (111 επ.) αμφισβητεί τη βασιμότητα αυτής της υπόθεσης, με το επιχείρημα ότι η σημείωση στο περιθώριο του κώδικα, στην οποία στηρίχθηκε ο Wilson, δεν ανήκει στον 10^ο, αλλά στον 6^ο αιώνα.

36. Βλ. Kaiser, *Zum Aufbewahrungsort κ.λπ.*

37. Η έκδοση αυτή έγινε από τον Th. Mommsen αρχικώς σε δύο τόμους (Berlin 1870) και αργότερα σε ένα, με συντομότερο κριτικό υπόμνημα: Th. Mommsen-P. Krüger, *Corpus Iuris Civilis*, τ. I, Berlin 1872. Η έκδοση αυτή έχει ανατυπωθεί πολλές φορές (τελευταία Hildesheim 1993). Σημαντικό βοήθημα για τη χρήση του Πανδέκτη είναι το *Vocabularium iurisprudentiae romanae*, τ. I-V, Berlin 1894-1987, δηλαδή ένα αλφαβητικό ευρετήριο του κειμένου του. Ο Πανδέκτης έχει μεταφραστεί πολλές φορές σε διάφορες γλώσσες. Στην τελευταία γερμανική μετάφραση των O. Behrends, R. Knütel, B. Kupisch και H.H. Seiler, *Corpus Iuris Civilis*, τ. II: *Digesten 1-10*, Heidelberg 1995, σ. XXV-XXVI παρατίθεται πίνακας των δώδεκα μεταφράσεων που έχουν γίνει μέχρι σήμερα, από τον οποίο όμως παραλείπεται η ελληνική μετάφραση του Ηλία Λιακόπουλου, τ. Α'-Ε', Αθήνα 1887-1891.

διάκριση αυτή, μόνον η πρώτη ομάδα περιλαμβανόταν στο πρόγραμμα διδασκαλίας. Ως προς τη διάκριση αυτή διατυπώθηκαν ωστόσο πριν από μία εικοσαετία αντιρρήσεις, με το επιχείρημα ότι η παραπάνω κατασκευή στηρίχθηκε σε παρανόηση των κειμένων³⁸.

Γ. Οι Εισηγήσεις

Ενόσω ακόμη διαρκούσε η εργασία για την κατάρτιση του Πανδέκτη, δόθηκε στον Τριβωνιανό και στους αντικήνσορες Θεόφιλο και Δωρόθεο η εντολή, να εκπονήσουν ένα διδακτικό βοήθημα για τους αρχάριους φοιτητές των Νομικών Σχολών: «πρὸς τοὺς ἄρτι νόμων ἀπτομένους καὶ τὴν μείζω διδασκαλίαν οὐ χωροῦντας» (constitutio Tanta/Δέδωκεν § 11). Το περιεχόμενο της εντολής ήταν σαφές: «διεταξάμεθα προσήκειν ἐκ τῶν τοῖς ἀρχαίοις ἐν εἰσαγωγαῖς συγκειμένων τὰ καιριώτατά τε καὶ κρατοῦντα καὶ ὅποσα τοῖς νῦν πολιτευομένοις συμφέρεται πράγμασιν, ταῦτα ἐξελεῖν καὶ ἀθροῖσαι καὶ εἰς ἡμᾶς ἀγαγεῖν, μεμνησθαι δὲ καὶ τῶν ἡμετέρων διατάξεων, ἃς εἰς ἐπανόρθωσιν τῶν ἔμπροσθεν πεποιήμεθα, καὶ οὕτω συνθεῖναι βίβλους τέσσαρας, πρῶτα στοιχεῖα τῆς εἰσαγωγῆς ἐσομένας, ἃς δὴ καλεῖν *Instituta* νενομισται».

Οι «Εισηγήσεις», όπως ονομάστηκαν στην ελληνική γλώσσα (μολονότι ορθότερη θα ήταν η ονομασία «Διδασκαλίες») κυρώθηκαν στις 21 Νοεμβρίου με την *constitutio Imperatoriam maiestatem*, που στο προοίμιό της περιέχει τον περίφημο χιαστί συσχετισμό νόμων και όπλων: «Η αυτοκρατορική μεγαλειότητα πρέπει όχι μόνο να κοσμεῖται με όπλα, αλλά και να οπλίζεται με νόμους, ώστε να μπορεί να ασκεί ορθή διακυβέρνηση τόσο σε καιρό πολέμου όσο και σε καιρό ειρήνης»³⁹.

Οι συντάκτες έλαβαν ως βάση το ομώνυμο έργο του Γαΐου, αλλά και άλλων νομικών της κλασικής περιόδου, διαιρέθηκαν δε, όπως και οι *Institutiones* του Γαΐου, σε τέσσερα βιβλία. Το πρώτο βιβλίο περιέχει γενικές έννοιες, δίκαιο της προσωπικής κατάστασης και οικογενειακό δίκαιο, το δεύτερο εμπράγματο δίκαιο και τη διαδοχή εκ διαθήκης, το τρίτο την εξ αδιαθέτου διαδοχή και τις δικαιοπραξίες, το τέταρτο, τέλος,

38. M.Th. Fögen, Zur Einteilung der Digesten. Drei byzantinische Traktate, *Fontes Minores V*. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 8.] (Frankfurt a.M. 1982) 1-26. N. van der Wal, Πράττειν, πραττόμενος und πράξις als Fachworte im frühbyzantinischen Rechtsunterricht, *Subseciva Groningana 1* (1984) 93-127, που επιμένει στη βασιμότητα της αντικρουόμενης διάκρισης.

39. Ο συσχετισμός νόμων και όπλων ανήκε στους κοινούς τόπους των ιουστινιάνειων κειμένων. Βλ. και τον κυρωτικό νόμο της πρώτης έκδοσης του Κώδικα: «*Summa rei publicae tuitio de stirpe duarum rerum, armorum atque legum veniens vimque suam exinde muniens (...)*».

τις αδικοπραξίες, τη δικονομία και το ποινικό δίκαιο. Κάθε ένα από τα τέσσερα βιβλία υποδιαιρέθηκε – κατά το πρότυπο των δύο άλλων μερών – σε τίτλους. Στις σημερινές εκδόσεις διακρίνονται οι τίτλοι, για συστηματικούς λόγους, σε παραγράφους. Έτσι μία παραπομπή στο κείμενο των Εισηγήσεων αποτελείται τώρα από το γράμμα I(nstitutiones) ή Inst(itutiones) και τρεις αριθμούς, π.χ. I. 4.18.7.

Η παλαιά άποψη ότι κάθε αντικήνσωρ ανέλαβε δύο βιβλία, ενώ ο πρόεδρος της επιτροπής είχε μόνο την εποπτεία του όλου έργου, δεν φαίνεται να είναι ακριβής, γιατί νεότερες έρευνες οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι ορισμένα μέρη του έργου προέρχονται απευθείας από τον Τριβωνιανό⁴⁰. Προ μερικών ετών, ύστερα από λεπτομερή ανάλυση, κατέληξε ο Giuseppe Falcone⁴¹ στη διαπίστωση της εξής κατανομής: Ο Θεόφιλος συνέταξε το βιβλίο 1 (πλην του τιτλ.7), από το βιβλίο 2 τους τίτλους 1-9 και 25 και από το βιβλίο 3 τους τίτλους 1-11· ο Δωρόθεος τους τίτλους 10-24 του βιβλίου 2, 13-29 του βιβλίου 3 και ολόκληρο το βιβλίο 4· ο Τριβωνιανός, τέλος, ανέλαβε τους τίτλους 1.7 και 3.12, καθώς και όλες τις προσθήκες, που βασίζονταν σε αυτοκρατορικούς νόμους των 5^{ου}-6^{ου} αιώνων⁴².

Το διδακτικό αυτό βοήθημα είναι έτσι διατυπωμένο, σαν να απευθύνεται στους φοιτητές ο ίδιος ο αυτοκράτορας και να προέρχεται από αυτόν η διδασκαλία. Παρά τη μορφή του ωστόσο αυτή, δεν παύει το έργο να αποτελεί νόμο, όπως και τα άλλα δύο μέρη της κωδικοποίησης⁴³. Ο διττός χαρακτήρας των Εισηγήσεων φαίνεται καθαρά στον κυρωτικό τους νόμο, από τον οποίο παρατίθεται στη συνέχεια ένα απόσπασμα, από την ελληνική παράφραση του Θεοφίλου (βλ. πιο κάτω):

«(...) ὥστε τοῖς νέοις ἐξεῖναι τὰ πρῶτα τῶν νόμων προοίμια οὐκ ἐξ ἀρχαίων μύθων παραλαμβάνειν (τὰ γὰρ πάλαι μὲν κρατήσαντα, νῦν δὲ τῆς

40. Βλ. H. Ankum, Gaius, Theophilus and Tribonian and the Actiones Mixtae, Studies in Justinian's Institutes in memory of J.A.C. Thomas (London 1983) 4-17. Πολύ κατατοπιστικές είναι και οι υπόλοιπες μελέτες του παραπάνω τόμου που σχεδόν όλες αναφέρονται στις Εισηγήσεις.

41. G. Falcone, Il metodo di compilazione delle "Institutiones" di Giustiniano. Annali di Seminario giuridico dell'Univ. di Palermo 45 (1998) 223-426.

42. Για την έρευνα αυτού του υλικού βλ. G. Luchetti, La legislazione imperiale nelle Istituzioni di Giustiniano. [Seminario giuridico dell'Univ. di Bologna, 166.] Milano 1996.

43. Άλλες λεπτομέρειες ως προς τη σύνταξη των Εισηγήσεων βλ. Wenger, ό.π. σ. 600-637, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία, την οποία συμπλήρωσε ο Pieler, Rechtsliteratur σ. 417 σημ. 112 (= σ. 286 σημ. 112). Πρόσθεσε G.G. Archi, Le "Institutiones" di Giustiniano e l'Unità del "Corpus iuris", Bull. dell'Ist. di diritto romano 35-36 (1993-94) 499-509, καθώς και του ίδιου, Le "Institutiones" di Giustiniano lette nell'Unità del "Corpus iuris", Collatio iuris romani (ό.π. σημ. 28) σ. 7-15. Τη διδακτική αξία των Εισηγήσεων και για τον σημερινό νομικό κόσμο εξαιρεί ο J.P. Meinecke, Die Institutionen Justinians aus heutiger Sicht. Juristenzeitung 52 (1997) 689-697.

χρήσεως ἐκβεβλημένα ἀναγινώσκοντες εἰκόασι τοῖς ἐντυγχάνουσι μύθοις), ἀλλ' ἐκ τῆς βασιλικῆς ταῦτα γινώσκοντες λαμπηδόνος, τοῦτο μὲν τὰς ἑαυτῶν ἀκοὰς τοῦτο δὲ καὶ τὰς ψυχὰς μηδὲν ἄχρηστον μηδὲ εἰκῆ κείμενον, ἀλλ' ὅπερ δι' αὐτῆς τῶν πραγμάτων ἰσχύει τῆς πείρας μανθάνοιεν. Καὶ ὅπερ πάλαι μετὰ τριετῆ μόλις χρόνον τοῖς ἀναγινώσκουσι συνέβαινε, ὥστε μετὰ τοσούτου χρόνου παραδρομὴν βασιλικαῖς ἐντυγχάνειν διατάξεσι, τοῦτο νῦν ἐξ αὐτῶν, ὥσπερ εἶπεῖν, τῶν πραγμάτων ἐφάπτονται τοσαύτης ἀξιωθέντες τιμῆς καὶ τοσαύτης ἀπολαύσαντες εὐτυχίας, ὥστε καὶ τὴν τῶν νόμων ἀρχὴν καὶ τὸ πέρασ τῆς τούτων διδασκαλίας ἀπὸ βασιλικῆς αὐτοῖς προσγίνεσθαι φωνῆς»⁴⁴.

Οἱ Εἰσηγήσεις, λόγω τῆς φύσης τους ακριβῶς, αποτελούσαν, σύμφωνα με τὸ επίσημο πρόγραμμα σπουδῶν, τὸ ἀντικείμενο τῆς διδασκαλίας κατὰ τὸ πρῶτο ἔτος.

Τὸ κείμενο τῶν Εἰσηγήσεων ἔχει διασωθεῖ σε περισσότερα χειρόγραφα, ἀπὸ τα ὁποῖα γνωστότερος εἶναι ὁ Codex Taurinensis, που προέρχεται μὲν ἀπὸ τὸν 10^ο αἰώνα, ἀλλὰ στηρίζεται σε πολὺ παλαιότερα πρότυπα, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀσφαλῆς πηγὴ⁴⁵.

Απὸ πλευρὰς ἱστορίας τῶν κειμένων εἶχαν οἱ Εἰσηγήσεις μίᾳ διαφορετικῆ, σε σύγκριση με τὰ δύο ἄλλα μέρη τῆς κωδικοποίησης, εξέλιξη. Οἱ παραδόσεις μετὰξὺ 533 καὶ 534 τοῦ ἐνός ἀπὸ τοὺς τρεῖς συντάκτες τοῦ ἔργου, τοῦ Θεοφίλου, τόσο ὑπὸ τὴ μορφή «Ἰνδηκα» ὅσο καὶ «παραγραφῶν»⁴⁶, συνενώθηκαν στὶς σημειώσεις ἐνός φοιτητῆ⁴⁷ καὶ διασώθηκαν, ἀποτελώντας τὸ μοναδικὸ κείμενο που διατηρεῖ ἀκέραιη τὴ διδασκαλία ἐνός ἀντικλήσορα. Τὸ νέο αὐτὸ ἔργο διαδόθηκε τόσο πολὺ, ὥστε πολὺ γρήγορα ἐκτόπισε – λόγω τοῦ ὅτι ἦταν, βέβαια, γραμμένο ἐλληνικά – τὸ πρωτότυπο κείμενο τῶν Εἰσηγήσεων. Τὰ «Ἰνστιτούτα τοῦ Θεοφίλου»⁴⁸ ἐ-

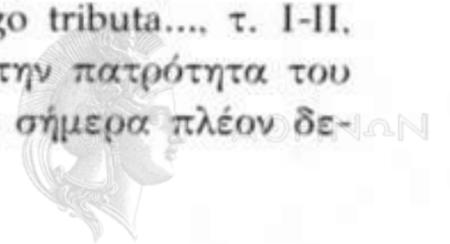
44. I. καὶ Π. Ζέπου, *Ius graecoromanum*, Αθήναι 1931 (ανατύπ. Aalen 1962), τ. Γ' σ. 3 επ.

45. Τὴν κριτικὴ ἐκδοσὴ ἔχει κάνει ὁ Krüger στὸν ἴδιο τόμο με τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Πανδέκτη τοῦ Mommsen (ό.π.). Ἀλφαβητικὸ εὐρετήριο γιὰ τὶς Εἰσηγήσεις ἔχει ἐκδώσει ὁ R. Ambrosino, *Vocabularium Institutionum Iustiniani Augusti*. [Fondazione G. Castelli, 20.] Milano 1942.

46. Πρβλ. Τρωϊάνου, *Οἱ πηγές κ.λπ.* σ. 77.

47. Κατὰ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ G. Falcone, *La formazione del testo della parafrasi di Teofilo*. *Tijdschr. voor Rechtsgesch.* 68 (2000) 417-431, ἐνας φοιτητῆς συνένωσε σε ἐνιαίῳ κείμενο τὴν παράδοσιν ἀπὸ τὶς δύο διδακτικὲς φάσεις. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *I prestiti dalla parafrasi di Teofilo nella cd. Glossa torinese alle Istituzioni*. *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 62 (1996) 255-286.

48. Βλ. Ζέπο, ό.π. τ. Γ' σ. 3-271 που ἀνατυπώνει τὴν κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ E.C. Ferrini, *Institutionum graeca paraphrasis Theophilo antecessori vulgo tributa...*, τ. I-II, Berlin 1884-1897 (ανατύπ. Aalen 1967). Οἱ ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου που εἶχαν διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν ἐκδότῃ Ferrini δὲν γίνονται σήμερὰ πλέον δε-

γιναν με τον καιρό αντικείμενο αυτοτελούς διδασκαλίας, έτσι δε εξηγείται το περίεργο φαινόμενο να υπάρχουν σχόλια στα «*Ινστιτούτα*» υπό τη μορφή «*παραγραφών*» τόσο του ίδιου του Θεόφιλου όσο και άλλων αντικηνσόρων.

Δ'. Τελικές παρατηρήσεις

Το κωδικοποιητικό έργο του Ιουστινιανού⁴⁹ δεν βρήκε ιδιαίτερα μεγάλη απήχηση στους συγχρόνους του, ίσως επειδή οι πραγματικές και ουσιαστικές καινοτομίες θεσπίστηκαν με ξεχωριστούς νόμους⁵⁰. Στον (δυτικό) μεσαίωνα, αντιθέτως, θεωρήθηκε ως μία ενέργεια σωστική για το ρωμαϊκό δίκαιο. Αργότερα, στους νεότερους χρόνους, διατυπώθηκε κατά του Ιουστινιανού η μομφή, ότι με τα «*παρεμβλήματα*» παραποίησε τα κλασικά έργα των ρωμαίων νομικών. Η αλήθεια είναι, ότι με την κωδικοποίηση επήλθαν μεταβολές στα κείμενα αυτά, αλλά με τις μεταβολές αυτές δεν σκοπήθηκε τόσο η αναμόρφωση του δικαίου από δογματική άποψη όσο, κυρίως, η άρση αντιφάσεων, η σταθερότητα, η σαφήνεια και η εξασφάλιση της δυνατότητας, να χρησιμοποιηθούν τα κείμενα αυτά στην πρακτική. Είναι οπωσδήποτε φανερό πως με την κωδικοποίηση καταδικάστηκαν σε εξαφάνιση τα πρωτότυπα της κλασικής ρωμαϊκής φιλολογίας, αφού ο Πανδέκτης περιέλαβε μόνον αποσπάσματα από τα σχετικά έργα – και όχι από όλα. Και πάλι όμως δεν μπορεί να κατηγορηθεί γι' αυτό ο Ιουστινιανός, εφόσον δεν είναι καθόλου βέβαιο, ότι τα κείμενα

κτές. Βλ. αντί άλλων J.H.A. Lokin, *Theophilus Antecessor. I. (...) II. Was Theophilus the Autor of the Paraphrase?* Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 44 (1976) 339-344.

49. Κρίσεις για τη νομοθετική δραστηριότητα του Ιουστινιανού βλ. στον M. Kaser, *Das römische Privatrecht, τ. II. [Handbuch der Altertumswissenschaft, X.3.3.2.] München* ²1975, σ. 33 επ. (με βιβλιογραφία). Πρβλ. και τη γενικότερη τοποθέτηση σε σύγκριση με το ισχύον δίκαιο στον M. Talamanca, *Il "Corpus iuris" giustiniano fra in diritto romano e il diritto vigente. Studi in onore di Manlio Mazzotti di Celso, II [Pubblicazioni dell'Istituto di diritto pubblico della Facoltà di Giurisprudenza, Università degli Studi di Roma "La Sapienza", ser. III.75.] (Padova 1995) 771-807.*

50. Πρβλ. τις αντιρρήσεις του H. Ankum, *La codification de Justinien était-elle une véritable codification? Liber Amicorum John Gilissen. Code et Constitution (Antwerpen [1982]) 1-17*, που, διαπιστώνοντας έλλειψη πολλών χαρακτηριστικών μιας σύγχρονης κωδικοποίησης (πρωτίστως το πλήθος των αντιφάσεων και τον κάποτε μηχανιστικό τρόπο ενοποίησης των ρυθμίσεων) καταλήγει: «*la triple législation de Justinien n'a jamais pu fonctionner et n'a jamais fonctionné dans sa totalité comme une véritable codification*» (σ. 15). Αντιθέτως, φρονεί ότι συντρέχουν όλες οι προϋποθέσεις της κωδικοποίησης ο J.H.A. Lokin, *Codifikatie in Constantinopel? Enige opmerkingen over de wetgevingstechniek van Theodosius II en Justinianus I., Groninger opmerkingen en mededelingen 12 (1995) 38-53.*

αυτά θα είχαν περισωθεί στο σύνολό τους, αν δεν είχε μεσολαβήσει η κωδικοποίηση.

Προλαμβάνοντας τις κατηγορίες ο Ιουστινιανός, σπεύδει να τονίσει στην *constitutio Tanta*/Δέδωκεν (§§ 16-17) πόσο σπάνια και δυσεύρετα ήταν πολλά από τα κλασικά έργα:

«Εἰ δὲ καὶ τι τυχὸν παρεῖται τῶν τεθῆναι δεόντων (...), ἀλλὰ τῷ παντὶ κάλλιον ἂν εἶη τοῖς ἡμῶν ὑπηκόοις πολλῶν ἀπηλλάχθαι κακῶν τοῦ καταλιπεῖν ἴσως ὀλίγα τινὰ τῶν δοκούντων ἐπιτηδείων, μυριάσιν σχεδὸν ἀναριθμήτοις ἐνκατορωρυγμένα τε καὶ ἀποκείμενα καὶ οὐδενὶ σχεδὸν τῶν πάντων γνῶριμα, τούτου τε ἔνεκεν διαλαθόντα ῥαδίως. Τοσοῦτων δὲ ὄντων τῶν ἔμπροσθεν γεγραμμένων βιβλίων ἐξ ἐλαχίστων νομοθετῶν τε καὶ βιβλίων ἐκρίνετο τὰ τῶν ἐν δικαστηρίοις ἀγώνων, τῶν μὲν, ἐπειδὴ βιβλίων ἠπόρουσαν, τῶν δέ, ἐπεὶ οὐκ ἤρχον πόνους πλείοσιν, εὐρεῖν τὰ πολλὰ τῶν χρησίμων οὐκ ἰσχυόντων. (...)»⁵¹.

Στην Ανατολή, στα προοίμια των νομικῶν εγχειριδίων, εμφανιζόταν η κωδικοποίηση ως μία ενέργεια εκ των πραγμάτων επιβεβλημένη. Πέντε αιώνες και πλέον μετά την ολοκλήρωσή της υπήρχε αρκετά σαφής εικόνα γι' αυτήν – αν τουλάχιστον κρίνουμε από όσα γράφει στο δεύτερο μισό του 11^{ου} αιώνα ο Μιχαήλ Ατταλειάτης στο προοίμιο του Νομικού του ποιήματος:

«Χρόνοις δὲ ὕστερον ἐλθὼν ὁ ἐν βασιλεῦσιν ἐκεῖνος περιβόητος Ἰουστινιανὸς τὰς πολλὰς τῶν νόμων διαχύσεις καὶ διεσπαρμένας ἐκθέσεις διὰ σοφῶν ἀνδρῶν συναγαγὼν σπουδαιότατα, καὶ σοφῶς ἰδιορρυθμίσας ἐν πεντήκοντα βιβλίοις ἀνήγαγε. Δίγεστα ταῦτα καλέσας, ἤτοι Πανδέκτην, ὡσαύτως δὲ καὶ τοὺς τρεῖς Κώδικας, τὸν τε Γρηγοριανὸν καὶ Ἑρμογενειανὸν καὶ Θεοδοσιανόν, μετὰ καὶ τῶν ὕστερον ἐκτεθέντων, διὰ τοῦ ἀντικένσωρος Θαλελαίου καὶ Ἀνατολίου καὶ Ἰσιδώρου συναθροίσας τε καὶ συναγαγὼν καὶ ἐν ἰδίῳ ἐδάφει συναρμολογησάμενος, τὰς δώδεκα βίβλους τῶν Κωδίκων συνεπέρανεν, οὐ μὴν δὲ καὶ Ἰνστιτουῦτα, τὴν τῶν νόμων εἰσαγωγὴν, συντεμών, ὡς πρῶτα στοιχεῖα τοῖς νομοτριβουμένοις ἐξέθετο»⁵².

51. Γενικά βοηθήματα για όλα τα μέρη της κωδικοποίησης: Από γλωσσική άποψη πρέπει να αναφερθεί το έργο των H. Heumann-E. Seckel, *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, Jena 1907. Βλ. επίσης τα έργα με τη μορφή γενικών αλφαβητικών πινάκων των X. Ochoa-A. Diez, *Indices titulorum et legum Corporis Iuris Civilis*. [Institutum Iuridicum Claretianum. Universa Bibliotheca Iuris. Subsidia, II.] Roma 1965 και των H. Nicolini - Fr. Sinatti d'Amico, *Indices Corporis Iuris Civilis iuxta vetustiores editiones cum criticis collatas*. [Ius romanum medii aevi. Subsidia, I.] Pars I : Index titulorum, Milano 1964. Pars II, 1-3 : Index legum, Milano 1967. Pars III: Index paragraphorum, Milano 1970. Για την έρευνα της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης κατά τον μεσαίωνα και τους νεότερους χρόνους βλ. H. Lange, *Römisches Recht im Mittelalter*, τ. I. Die Glossatoren, München 1997, ιδίως σ. 60 επ.

52. Ζέπος, ό.π. τ. Ζ' σ. 416.

Προβλήθηκε, βέβαια, όπως βλέπουμε, το έργο των αντικηנסόρων, ενώ η συμβολή του Τριβωνιανού στην κωδικοποίηση παρασιωπήθηκε τελείως και συνδέθηκε το όνομά του μόνο με την έκδοση των Νεαρών, αλλά και τότε με πολλές μομφές για τον σκοτεινό του ρόλο: «Εἶτα καὶ Νεαράς πεποίηκεν ἐν ἰδιάζοντι βιβλίῳ διὰ Τριβουνιανοῦ ἐκείνου, τοῦ φύσεως μὲν δεξιότητι εἰς ἄκρον ἀφικομένου παιδεύσεως, εἰς δὲ φιλοχρηματίαν δαιμονίως ἐσπουδακότος. Διὸ καὶ ἐν τῷ συγγράφεσθαι τὰς Νεαράς πολλοὶ τῶν ἐχόντων δίκας χρήμασιν αὐτὸν ὑποφθείροντες παρέπειθον, τὰ μὲν πρὸς τὸ συμφέρον αὐτῶν μεθαρμόττειν, τὰ δὲ πρὸς ἀσάφειαν καὶ διχόνοιαν σχεδιάζειν»⁵³.

Την αλλοίωση των πληροφοριών προάγει ιδιαίτερα η αντιγραφή τους από την πηγή στα παράγωγα έργα. Μία από τις κύριες πηγές της «Μικράς Συνόψεως» (τέλος 13^{ου} αι.)⁵⁴ υπήρξε το έργο του Ατταλειάτη. Η σύντομη ιστορία των δικαϊκών πηγών από το προοίμιο του τελευταίου αναπαράγεται στο στοιχείο Ν κεφ. 1-9 της «Συνόψεως», αλλά με σημαντικές παρανοήσεις. Περιορίζομαι στο χωρίο που αποδίδει τη σύνταξη των τριών κωδίκων στον Ιουστινιανό: «Οὗτος ὁ Ἰουστινιανὸς δηλαδὴ καὶ τοὺς τρεῖς ἐξέθετο κώδικας, τὸν τε γρηγοριανόν, τὸν ἔρμογενειανόν καὶ τὸν θεοδοσιανόν, καὶ τοὺς τοιούτους κώδικας τοῖς νόμοις τοῖς διὰ Θαλελαίου καὶ Ἀνατολίου καὶ Ἰσιδώρου συνάψας, ἕτερον δωδεκάδελτον, ταῦτόν δ' εἰπεῖν δωδεκάβιβλον, καὶ αὐτὸς ἀπεπλήρωσε. Τινὲς δὲ τοὺς λεχθέντας κώδικας εἶναι μὲν φασὶ καὶ πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ (...)»⁵⁵. Επομένως, επτά και πλέον αιώνες μετά την ολοκλήρωση της κωδικοποίησης, το μεν όνομα του Ιουστινιανού και η συμβολή του στη διαμόρφωση των πηγών του δικαίου σώζονταν στη νομική παράδοση, αλλά η εικόνα ως προς το κωδικοποιητικό του έργο ήταν αρκετά συγκεχυμένη. Αλλά η σύγχυση συνεχίζεται. Ιδού πώς περιέγραψε ο Ματθαῖος Βλάσταρης το 1335 το έργο αυτό:

«Ταῦτα πάλιν ὁ πολὺ μετὰ τὸν Αὐγουστον ἄρξας Ἀδριανός, ἀθροίσας εἰς ἓν, τὰ μὲν τῶν ἄλλων πάντων, ἰδίαν ἐποίησατο πραγματείαν ἐν βίβλοις θεωρουμένην πεντήκοντα, δίγεστα τούτοις ἦτοι Πανδέκτην ὄνομα θέμενος, ὡς ἐκ πολλῶν δηλαδὴ συλλεγέντα· ἰδία δὲ ὅσα οἱ βασιλεῖς διωρίσαντο, ἐν βιβλίῳ εἴγραψε δώδεκα, ἅπερ ὠνόμασε κώδικας, ἦτοι βασιλικὰς διατάξεις· ἀλλὰ καὶ οὕτω δυσχερὴς ἦν ἡ τῶν νόμων κατάληψις, πλάτος ἐχόντων τοῖς λογισμοῖς οὐχ ὀρίζον· καὶ μάλιστα τῶν κατὰ καιροὺς βασιλέων τὰ δοκούντα σφίσι προστιθέντων τοῖς κώδιξι, περὶ ὧν οὐπω πρότερον ἔκειτο νόμος. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ λατινικὴ λέξις καὶ φράσις εἰσέτι τοὺς νόμους κρύπτουσα τοὺς συνιέναι ταύτην μὴ δυναμένους, ἰσχυρῶς ἀπετείχιζε, καὶ τῆς

53. Ζέπος, ό.π. σ. 416.

54. Πρβλ. Τρωιάνου, Οι πηγές κ.λπ. σ. 283 επ.

55. Ζέπος, ό.π. τ. ΣΤ' σ. 468.

ἐξ αὐτῶν ὠφελείας ἐστέρει, περὶ ἓν ἔθνος ταύτην ἰσταῖσα. Ὁ δὲ περιώνυμος ἐν βασιλεῦσιν Ἰουστινιανός, τοῦ πλήθους τῶν τοῦ νόμου κεφαλαίων τὰ τῷ καιρῷ καὶ τοῖς πράγμασι μόνον χρήσιμα ἐκλεξάμενος, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸ πλάτος ὡς οἶόν τε ἐκτεμών, καὶ τὰ δις περὶ αὐτῶν κείμενα ἐξελών, ἔτι καὶ πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν τὰ τε τῶν κωδίκων καὶ τὰ τῶν διγέστων μεταβέβληκε φράσιν· πρὸς δὲ καὶ νόμων εἰσαγωγὴν ποιησάμενος, ὥσπερ τινὰ πρῶτα στοιχεῖα, ἰνστιτούτα τὸ βιβλίον ὠνόμασεν· εἰσαγωγὴν γὰρ τοῦτο δηλοῖ· ἀλλ' ἐπεὶ τὸ σύνταγμα τῶν διγέστων κατ' ἐπιτομήν, ὡς εἴρηται, συνετέθη, ἔδοξέ τισι πολλὰ τῶν καιριωτέρων ἐκ τῆς σπουδασθείσης συντομίας παραλειφθαι· διὸ πάλιν ὠρίσθη καὶ ἐγένοντο τὰ λεγόμενα παρατίτλα, καθ' ἕκαστον τίτλον ἀναπληρώσεις ἔχοντα τῶν παραλελειμμένων χρησίμων· (...)»⁵⁶.

Πηγή του Βλάσταρη υπήρξε μία μικρὴ πραγματεία ιστορίας δικαίου που σώζεται μεν σε ἓνα χειρόγραφο των μέσων του 14^{ου} αἰώνα, τον Codex Mosquensis gr. 445, ἀλλὰ εἶναι ἀσφαλῶς ἀρκετὰ προγενέστερη⁵⁷. Σε αὐτὴν οφείλεται ἓνα μεγάλο μέρος των παρανοήσεων, ὅπως π.χ. ἡ γένεση καὶ τὸ περιεχόμενον των «παρατίτλων» - παρανοήσεων που προστέθηκαν σε ὅσες προϋπήρχαν.

Ὁ σύγχρονος περίπου του Βλάσταρη Ἀρμενόπουλος ἐμφανίζει ἀπόλυτη ἐξάρτηση ἀπὸ τα γραφόμενα του Ἀτταλειάτη μέσω της «Μικρᾶς Συνόψεως», γι' αὐτὸ καὶ παραθέτει κατὰ λέξη τὸ κείμενό της στο 1^ο Βιβλίο τίτλ. α' με τὴν ἐπικεφαλίδα «περὶ νόμων» της «Ἐξαβίβλου»⁵⁸.

Με τὸν τρόπο αὐτόν, ἀφενὸς με τὴ διάδοση της «Ἐξαβίβλου», ἰδίως μετὰ τὸ Διάταγμα του 1835, καὶ αφετέρου με τὴν ἐκδοση του «Συντάγματος» του Ματθαίου Βλάσταρη στον 6^ο τόμο της συλλογῆς των Ράλλη καὶ Ποτλή το 1859, ολοκληρώθηκαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν, ἀπὸ ἀποψη πηγαίου υλικού, σωστή (;) ενημέρωση των Νεοελλήνων γιὰ τὸ πῶς ἐγίνε τὸν 6^ο αἰώνα ἡ κωδικοποίηση του ρωμαϊκοῦ δικαίου...

56. Προθεωρία στο «Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον», Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλή, Σύνταγμα των θείων καὶ ιερῶν κανόνων, τ. ΣΤ', Αθήνησι 1859 (ανατύπ. 1966/1997), σ. 29.

57. Βλ. τὴν ἐκδοση του A. Schminck, Ein rechtshistorischer "Traktat" im Cod. Mosq. Gr. 445. Fontes Minores IX [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 19.] (Frankfurt a.M. 1993) 80-96.

58. Βλ. τὴν ἐκδοση του G.E. Heimbach, Const. Harmenopuli Manuale legum sive Hexabiblos, Leipzig 1851 (ανατύπ. Aalen 1969), σ. 22.

